

Муаллиф:

05.11.2010 15:49 - Янгиланди 26.05.2023 17:43

Л.Н.Гумилевнинг «Кадимги турклар» асари XX асрнинг иккинчи ярмида, яъни турки кавмлар тарихига Европада кизиқиш тўлкини хали ўз эпкинини мутлако йўқотиб бўлмаган бир чоғда дунё юзини кўрди. Бутун XIX юзйиллик давомида турки халклар тарихи турки олимлар иштирокисиз ўрганилган, бу халклар вакиллари ўз тарихини илмий ёритиш майдонидан йироқда бўлганлиги боис ҳам Оврупо ва рус тарих фани ходимлари уни ўзларининг шарқ тарихини билиш савияси даражасида ҳамда ўз сиёсий-ижтимоий карашларига уйғун тарзда очиб беришлари табиий эди. XX юзйилликда тарих илмининг турки халклар ўтмиши майдонига усмонли турк ва татар олимлари ҳам кириб кела бошладиларки, улар аввалгилардан фарқ қилиб, турки тарихга, табиийки, она тарих сифатида ёндоша бошладилар. Энди булар олдингиларидан фарқ қилиб, мазкур тарихга узокдан, совук илмий таҳлил муддаосидан ёхуд ўз миллатининг сиёсий-ижтимоий манфаатидан келиб чиқиб эмас, балки ўзининг кечмишига илмий кўз билан қарамоқзаруратида ва иштиёкида эдилар.

Бу борада ўз халқининг келиб чиқиш жихатидан угор-турк бирлигига боғлаган моҳар (унгар-венгер) олими Херман Вамбери алоҳида ўрин тутди. Афсуски, XIX аср охири ва XX юз йиллик бошларининг жуда кўп рус ва рус-совет олимлари каби Л.Н.Гумилев ҳам Вамберининг илмий ишларини четлаб ўтди. Бу ҳолат Л.Гумилевнинг ҳамма замонларнинг улуг шарқшуносларидан ҳисобланмиш В.В.Бартолднинг илмий карашларига ҳам эътиборсизлиги, аниқроғи, биров менсимаслик қайфияти билан бирга, Басим Аталай, Заки Валидий илмий асарларига мутлако эътибор бермаслик каби илмий йўлни танлашига олиб келди. В.Бартолд кадимги турк тарихини бошқа ижтимоий фанлардан ажралган ҳолда ўрганиш мумкин эмас деб ҳисоблаган, хусусан, тарихчи айна чоғда яхшигина филолог-полиглот бўлишини талаб этган бўлса, Л.Гумилев ўз устози Г.Е.Грумм-Гржимайло билан биргаликда тарихий географияни, тарихни, хусусан турк тарихини тиклашда етарли ёндош соҳа сифатида қабул қиладилар. Л.Гумилевнинг бу борадаги фикри кўлингиздаги китобнинг "Умумий ишлар методикаси" бўлимидаги «XIX аср охирида тўрт тилда бир-бирига зид кўплаб илмий адабиётлар яратилди, бу асарлар бошловчи тадқиқотчилар кўлига етиши ва уларни идрок этиши қийин эди... Табиийки, бошловчи тарихчи турклар ҳақида ёзилган барча китобларни ўқиб чиқа олмайди. Унинг олдида ягона йўл бор - мавзуни торайтириш...» дейилган гапларида ҳам акс этади. Яъни филологик маълумот зарурлиги инкор этилгач, умуман мавзуга оид барча илмий адабиётларни ўрганиш зарурати ҳам чекланади.

Филологик манбаларга эътиборсизлик натижаси бўлса керакки, Л.Гумилев ҳам ўша замонларда, хатто ҳозирда ҳам кенг тарқалган «Ашина» сўзи «бўри» деган маънони ифода этувчи мўгул сўзи бўлиб, мўгулча кўриниши "шане//чино"дир, "А" эса хитойча ҳурматни ифода этувчи олд кўшимчадир" деган фаразни ҳеч иккиланмай қабул қилади. Бир тилдаги сўзга иккинчи тилдаги грамматик шакл кўшилиб янги шакл ҳосил қилиши учун ўша шакл ҳосил қилинган тил муҳотида жуда бўлмаганда, аҳолининг катта қисми иккитилли бўлиши зарурлигини эътибордан соқит қилади ҳамда бу факт унинг турк давлат қурилиши заминида мўгул қабилалари туради, деган қарашига уйғун бўлганлиги учун ҳам бундай қарашни қабул қилган олға суради ва "Ашина"нинг маъноси «олийжаноб бўри» деб беради. Аслида, хитой манбаларидаги «Ашина» сўзини турки салтанат бўлмиш Қушан давлати номи билан, яъни "Қушан" энг қадимги турки «бўри» тушунчасини ифода этувчи сўз билан боғлаб тушунтириш илмий жиҳатдан асосли кўрилади (бу сўз билан бир ўзакдош бўлган «қашқир» сўзи ҳали кўпгина турки тилларда сақланиб келмоқда). Л.Гумилев турки тарихни мўгуллаштиришда давом этиб, хитой манбаларида «Ашина» хонлари кўл остидагиларни ифода этиш учун ишлатилган "ту-кю"сўзида "туркут" сўзини кўради ва ундаги-ут кўшимчасини эса, мўгулча кўплик кўшимчаси, деб ишонади ва ишонтиришга уринади. Хатто, қадимги турк тилида барча сиёсий атамалар мўгул тилидаги кўплик кўшимчаси билан ясалган, деган исботланмаган қоидадан ўртага ташлайди. Туркут сўзи таркибидаги-т(-у/т)ни қатъий туриб, мўгул тили кўшимчаси дейиш билан Л.Гумилев В.Бартолднинг унинг илмий ишларидаги ҳатолар заминини тўғри кўрсатганини исбот ҳам қилиб қўйган эди. Яъни Гумилев ўз замонасида эълон этилган В.В.Радловнинг "Турки қалъалар лугати тузиш тажрибалари "(қейинроқ "Қадимги турк лугати" номи билан ҳам нашр этилган)дан беҳабарлигини кўрсатиб қўйди. Ўша лугатда -т кўшимчаси қадимги турки тилда мавҳум тушунчани от ясаши айтилган ва бунга мисоллар ҳам берилган. Бунинг устига агар Л.Гумилевда филологик маълумот етарли бўлганида турки тилларда этнонимлар кўплик кўшимчаси билан ясалмаслигини, чунки бу тилда этноним жамловчи маънога эга эканлигини пайкаган бўлар эди. Ҳозирги турки тилларда учрайдиган ўзбеклар, қозоқлар, руслар қаби форма ясалиши ҳам турки тилларга ҳинд-европа тиллари таъсири натижасидир. Хатто ҳозир ҳам "ўзбеклар бунақа бўлмади"дан кўра "ўзбек бунақа бўлмади" туркироқдир. Демак, «туркут» шакли мавжуд бўлганида ҳам ундаги -т(-ут) мўгулча кўплик кўшимчаси эмас, балки "бошқирд" этнонимидан қаби мавжуд этнонимга қўшилган ҳолда умумлашма маъно бериши мумкин. Мўгул тилларида эса,-т этноним ясаши мавжуд бўлган тил ҳодисасидир: ойрот, қарайт, тангут, тайчиут қаби. «Туркут» сўзида этноним -к воситасида ясалгани эса ўша пайтлардаёқ исбот этилган бўлиб, қўлингиздаги қитобда Л. Гумилевнинг ўзи бундан ташқари.

Тарихан ўздан ҳужжатлар қолдирган дастлабки турки давлат бўлмиш Турк хоконлиқларини ва унинг асосий бунёдқори туркилар билан илк турки халқ ва давлат бўлмиш хунлар ва уларнинг императорлиги орасидаги боғланишни ҳам йўққа чиқаради: "Турклар ўз тарихини оламнинг бошланишидан ҳисобласалар-да, уларнинг дунёқарашидан қелиб чиқилса, бу дунё унча қадимий эмас. Оламнинг ибтидоси VI аср бошларидир. Турклар ўз аجدодлари хунлар ҳақида ҳеч нарса билмас эдилар." Бу фикр жуда асоссиз бўлмаса ҳам, унда турклар ўз ўтмишидан мутлақо узилган бир қавм сифатида намоён этилади. Бу фараз тўғрисида Ўрхўн битиклари матнига таянганлиги учун, матн эса оламнинг яралиши ёки туркларнинг тарихига эмас, балки бир турки сулола тарихига бағишлангани учун бундай қескин ҳулосага ишонинг келмайди. Хитойча

матнда турклар хунларнинг авлоди эканлиги кайд этилган экан, демак лоакал хитой маданияти асосида таълим олганлар ёхуд хитойча матнни ўқий оладиган оддий турк хунлар хақида қандайдир маълумотга эга бўлган, деган ишончга асос бор бўлади, матнда эса, буни акс эттириш учун эҳтиёж бўлмаган бўлса керак. Бизнингча, бу ўринда бошқа бир ноаниклик ҳам борга ўхшайди, яъни хитойлар «хун» деб атаган аждодларимизни ўша замондаги турклар ҳам хун деб атаганмиканлар?!

Гап буюк туркчи олим Л.Н.Гумилевнинг, бизнинг назаримизда, турки тарихни ўрганишда турк филологиясига эътиборсизлиги натижасида йўл қўйган айрим камчиликлари хақида кетаётган экан, унинг "яда" тоши ва у билан боглик бўлган фикрини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. «ЙАДУ» сўзининг ўзи форс тилидан ўзлаштирилгандир. Гарчи Эронда «шаман» сўзи номаълум бўлмаса ҳам, Фирдавсий турк сеҳргарини айнан ўша сўз билан атайди."

Аввало, йадасўзини ҳеч иккиланмай форс сўзи дейиш, бу сўз ва ушбу сўз ифода этадиган диний амал тарихларини атрофлича ўрганилмай хулоса чиқаришга олиб келинган. Форс тилида бу сўз бошқа форсий сўзлар билан богланиши мутлақо мумкин бўлмагани холда, "Девону лугатит турк"да ўқиймиз: «ЙАТ»-ёмир ва шамол келтириш учун тошлар билан қилинадиган фусунгарлик". Шунинг билан бирга турки тилда "йа"-ўзагидан таркаган ва маъноси йада сўзига уйғун бўлган бирмунча сўзлар борки, улар бу сўз турки эканлигини тасдиқлаб туради. Жумладан, мазкур лугатда йатлади сўзи афсун ўқиш маъносига эга эканлиги кайд этилган. Йатлатти эса «фол очтирди» маъносига эгалиги айтилади. Давомида йатчи сўзи келтирилиб, унинг «афсун ўқийдиган киши» маъносини ифода этиши тасдиқланади. Ўзбек тилида учрайдиган "ётиги билан тушунтир" иборасидаги ётик" ҳам ушбу сирага келиб қўшилади. Бундан ташқари, табиат жисмларини илохийлаштириш эронларга нисбатан кўпроқ туркиларга хосдир. Форс манбалари ҳам бир овоздан яда тоши га унинг воситасида бажаршадиган даний тадбирлар тўлалигича туркларга хос деб ҳисоблайдилар. Умуман, «битик»ни хитой тилидан (В.В.Радлов каби тил билимдони турки тилда бити-феъл ўзаги бор бўлишига ҳам қарамай, бу "маданий сўз" хитойчадан ўзлашган бўлишини ўтказмоқчи бўлган), ҳўкиз —"маданий сўз"ни форс тилидан, сават сўзини ҳам турки тилда сап- "бириктирмоқ", тўкимок" феъл туркумли сўзи бўлишига қарамай, форс тилидан ўзлаштирилган деб ҳисоблашлари турки "маданий сўз"ларнинг барчаси бошқа тиллардан қабул қилинган, деган нотўғри ва ғайри илмий қараш таъсиридан бошқа нарсас эмас эди.

«Қадимги турклар» китобини ўқишда эҳтиёт бўлиб ёндошиш лозим бўлган гоёлардан бири бу «қадимги турклар сон жихатидан жуда кам бўлиб, ўз номларини бевосита авлодлари бўлмаган кўпгина қавмларга қолдирди» деган фикрдир. Аввало, дунёдаги барча халқлар аралашдирлар, руслар ҳам қон аралаштириш фойдаси ҳисобланса, славян бўлмаган халқ бўлиб чиқади. Яъни турки қавмларнинг барчаси туркидирлар, лекин унда турки қон қаражаси турлича миқдорда бўлиши мумкин.

Қадимги турклар маданияти ўзига хос қўчманчи маданият бўлиб инсоният тарихида ўзининг алоҳида ўрнига эга эканлигини, оддий ўтов ўз архитектураси билан ўтроқ халқлар яраган иншоотлардан ҳеч қандай қам томони йўқ эканлигини исботлашга бел боғлаб, буни қиройли қилиб далиллаб бера олган Л.Н.Гумилёв, бу қарашларида маданиятнинг тил ва адабиёт қавми узвий қисмига қелганда, бироз оқсайди ҳамда турки маданиятни қамситиш йўлини тутганларнинг филологик материалларидан фойдаланиш зўрида қолади.

Биз турки тарихни инсоният тарихининг таркибий бир узви сифатида ўрганиб, бу

Муаллиф:

05.11.2010 15:49 - Янгиланди 26.05.2023 17:43

кавмнинг башар олдидаги ўтаган вазифасини халол ёритишга интилган ажойиб бир тарихчи олимнинг йирик бир асаридаги, бизнинг назаримизда, ўзбек ўқувчиси дунёкарашида чалкашликлар ва ноаниклик келтириб чиқариши мумкин бўлган баъзи бир ўришари устида тўхталишимиз, қўлингиздаги китобнинг бизнинг узок ўтмишимизни ўрганишимиздаги ахамиятини заррача ҳам камайтира олмайди. Турк хоконликлари даври тарихини ўрганишда, давлатчилигимиз тарихи ва тадрижини ўрганишда, «Кадимги турклар» асарининг олдида тушадиган бошка бир илмий ишни тавсия эта олмаслигимизнинг ўзи бу ишнинг кийматини белгилаб қўяди.

Турк хоконликлари тарихини Хитой, Эрон, Олд Осиё, Европа тарихи билан боғлаб ўрганиш билан бирга, уларни боғлаб турувчи ипларни топиб қўрсата билишнинг ўзи жуда катта илмий меҳнат ва икгидор талаб этар эди. Бахтимизга, илмий захматлардан лаззатланиш ва илмий икгидор хисси ва қобилияти ато этилган Л. Гумилев ана шу атоларини бизнинг тарихимизга қаратди. Ислоҳ оламида ўз ўрнини топган турки кавм исломгача ҳам дунё тарихи майдонида ўзининг қаддини мағрур тута олганини қўрсатиб бера олди.

Китобда ўзбек халқи этногенезида турклар билан бир қаторда жуда катта аҳамият қасб этган сугудлар (сугудларнинг ўзи, хоразмийлар, парканаликлар, саклар) форсларга нисбатан рухий, иқтисодий жугрофий, ижтимоий жихатидан туркларга жуда яқин бўлганлиги, турк хоконликлари сиёсий ва маънавий ҳаётида муҳим рол ўйнаганлиги ҳолисона очиб берилганки, «ўзбек халқи босиб келган қўчманчи туркларнинг мағлуб бўлган сугудлар билан аралашмаси» эмас, балки турклар билан бутун тарихи давомида бирон марта ҳам уруш қилмаган, аксинча ҳар қандай тажовузни асрлар давомида биргаликда бартараф қилиб келган икки буюк кавмнинг—турксугуд иттифоқининг махсули эканлигини намоён этиши билан ҳам қимматлидир.

Бу асарнинг яна бир қиймати қўчманчи маданият инсоният маданиятининг узвий ўзига ҳос бир бетакрор тармоғи бўлиб, башарий маданият ушбу маданиятсиз катта бир қимматли бўлиб қолишининг илмий жихатдан асослаб берилганидир.

Абдуқаюм Айритомий,
Бахтиёр Ўрдабекли.